

Ateizm näme?: Ateizmiň gysgaça taryhy

Category:

Edebi

makalalar, Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler
написано kitapcy | 23 января, 2025

Ateizm näme?: Ateizmiň gysgaça taryhy ATEIZM NÄME?

► ATEIZMIŇ GYSGAÇA TARYHY

Ateizmiň taryhy Taňry ynanjy ýaly bolmasa-da, iňňän ırki döwürlere çenli uzaýar. Ýöne taryhy örän könelere, gadymylara giden bu ateizm formasy bkziň bugünkü düşunjede görýän dini ynançlaryň tankydy ýaly däldir. Çünkü ateizm öni Taňry ynanjyna garşy bir hili reaksiýadır. Şonuň üçin ateizmiň Taňry ynanjynyň bolan we bu ynanjyň dile getirilen ýerinde orta çykma ähtimaly has uludyr.

Isle giň, umumy manyda «her haýsy bir Taňry düşünjesine garşy ynançsyzlyk» hökmünde düşünilsin, islese-de filosofik manyda «teizmiň inkäri» hökmünde alynsyn, ateizmiň gysgaça taryhyny düşünje hökmünde ilkinji, gademy zaman (antik döwür), täze zaman we häzirki zaman döwürlerine bölüp üç etapda öwrenmek mümkün. Bu tapgyrlaryň ýanynda keramatly kitaplardan we pygamberleriň sözlerinden alan maglumatlarymyza görä, örän gademy döwürlerden bäri bir topar adamlaryň ynançsyz bolandyklaryny we dine garşy göreşendiklerini öwrenip bolýar. Bu adamlar Taňry ynanjyna ýowuzlyk bilen garşy çykypdyrlar, köpüsü ahlaksyzlykda öñe saýlanypdyrlar. Pygamberleriň duýduryşlaryny-da kabul etmändirler.

Ateizmiň giň, umumy manyda ynançsyzlyk hökmünde görülen gademy döwründe epikurçylar, şübhəciler we afinyly sufistler ilkinji göze ilenler bolupdyr. Yene bu döwürde Epikuryň (b.e.öñki 341-270), Lukresiy (b.e.öñio 94-55) we Demokritiň (b.e.öñki 460-370) ideýalary bilen emele gelen grek atomçylygy ýa-da klassyky materializm-de ynançsyzlykda ähmiyetli rol oýnapdyr. Bilnişi ýaly, materializm materiyanyň ýaradylmandygyny, aňdan

öñürti gelendigini we hiç bir zadyň ýokdan bar bolmandygyny öñe sürüpdir. Munuň bilen birlikde tebigatüsti güýjün (Taňrynyň) barlygyny-da inkär edipdir.[1] Materializm biziň günlerimize çenli dürli formalarda bolsa, dowam edopsor we täsirini ýetirip durupdyr.

Käbirleriniň pikiriçe, aň-düşünje taryhynda ateizmiň Taňry ynanjyndan öň gelendigi we antik döwürdäki ähli akyldarlaryň-da ynançsyz bolandygy öñe sürlüpdir. Esasan hem materialistik ateistleriň öñe süren bu gipotezalary hakykaty ýaňzydyp bilenok. Materializmiň taryhy, elbetde, örän irki döwürlere esaslanýar. Şeýle hem ýokarda ady agzalan filosoflar bularyň arasynda iň meşhurlarydyr. Ýöne taryhdaky her filosofyň materialist bolmaýsy ýaly, materialist bolanlaryň sany-da ähli filosoflar göz öňüne getirilende örän ujypsyz bolup galýar. Mundan başga-da geçmişde ýa-da biziň günlerimizde ateist bolan ýagdaýynda özünü materialist hasaplamaýan örän köp kişiniň bardygyny aýtmagymyz gerek.

Materializmi antik döwrüň ateizmi hökmünde kabul edip bileris. Ýone beýan edilip geçilişi ýaly, antik döwürde materialist däl we şonuň üçin ateist diýip bolmajak akyldarlaram bar. Ýagň tebigat bilen baglanychykly işler bilen meşgullanan hemme kişini ateist hasaplamak mümkün däl. Sokratdan (b.e.öñki 470-399) öñki döwürde ýetişen we häzirki wagtda deňeşdirme ýoly bilen käbirlerleriniň pikiriçe, hakyky filosof hökmünde häsiýetlendirilen Empedokl we Anaksagor ýaly akyldarlaryň ideýalarynda Taňry düşünjesi bolen parallelilik görkezen örän köp nukdaýnazarlar bar.[2] Bu filosoflaryň ideýalaryna bakanymyzda, material dünyäniň aňyrsynda bar diýip kabul eden we özi bilen ähli barlygy açyp görkezýän, düşündirýän abstrakt düşünjä-de gabat gelýäris. Şu sebäpli tebigag bilen baglanychykly işler bilen meşgullanýandyklary üçin antik döwri dolulygyna ateist hasaplamak we bu ýalňyşlygy-da ideologik maksatlar üçin dürli görnüşlerde gaýtalamak ýalňyşdyr.

Orta asyrda monoteizmiň (ýekehudaýlylyk) agyrlygynyň has ýiti duýulmasý günüden-göni ynançsyzlyk hasaplanmandyr. Hernäçe bu döwürde hristian dünyäsinde buthana we buthana doktrinalaryna garşı aç-açan reaksiýa we ýigrenç emele gelse-de, bular

gizlinlikden gutulmandyrlar we basyşlar sebäpli öñe çykyp bilmändirler. Žulio Wanini (1585-1619) we Jordano Bruno (1548-1600) ýaly buthana garşı çykyş eden kişiler-de bu döwürde jezalandyrylypdyr. Aslynda Galkynyş (Renessans) döwri bilen birlikde orta çykan we häzirki wagtda-da aç-açan görnüp duran din duşmanlygynyň binýadynda-da orta asyrda buthananyň Tañrynyň adyna perdelenip eden adamkärçiliksiz işleriniň uly roly bar.

Yslan dünýäsinde-de ateizm bu günüki düşünişimiz ýaly iňnän gin gerimli we täsirli bolmandyr. Şol sanda ateizm diylende, yslam taryhynda ik at ýada düşýär: Ýahýa ibn Yshak er-Rawendi (hijri 205-245) we Ebi Bekir Muhammet ibn Zekeriýa er-Razy (hijri 865-245). Bu akyldarlar wahyý, pygamberlik we gudrat ýaly dini ynançlary tankytlapdyrlar we ýörelgelere, urp-adatlara garşı çykyş edipdirler. Rawendi barada elimizde anyk maglumatlar bolmasa-da, oña degişli beýan edilenlere seredilende, onuň tebigatçy we maddaçy, ýagny materialist bolandygy, ylahy hikmeti inkär edendigi we Gurhana ynanmandygy belli. Yöne şu we şuňa meňzeş garaýyşlaryň Rawendiden has öň onuň mugallimy Ebu Isa el-Warraga degişlidigi, onuň ateist däldigi, munuň tersine teizmi kabul edendigi aýdylýar.[3] Ateist hökmünde meşhurlyk gazanan Razy yslam dünýäsinde tebigat filosofiýasynyň atasy hasaplanýar. Yöne onuň mülhit (ateist) hasaplanandygyna garamazdan, filosofik sistemasynda Tańra ýer beripdir we Tañryny baş ezeli, baky prinsipden (beýleki prinsipler ruh, madda (materiya, ýer we wagt) biri hasaplapyrdyr.

Rawendi ýaly Raziniň-de sözüň doly manysynda ateist bolup-bolmandygy boýunça anyk maglumatlar elimizde ýok. Yöne olaryň dini jemgyyetlere garşı, aýratyn hem, pygamberlik düşünjesine garşı göreşendikleri welin mälîm. Yslam dünýäsinden bu akyldarlar bilen birlikde, wagtal-wagtal ateistler bilen bir hatarda durýan, dehri we zyndyk (Tańfa we ahyrete ynanmaýan) diýip atlandyrylan kişilerde bolupdyr.[4] Orta asyrda filosofik düşünjede ateizmiň giň gerimde ýaýramaýsyň iki sany esasy sebäbi bar. Bularyň birinjisi ýokarda-da gysgaça beýan edilişi ýaly, buthananyň basyşydyr. Ikinjisi we iň möhîm

sebäbi bolsa, ateizmiň orta çykyp bilme ideýasynyň boşlugyndadır. Orta asyrda dini düşünje belentlikde bolupdyr we köp dürli akyldarlaryň pikirleri-de dile getirilip, logiki şekilde esaslandyrylypdyr. Şonuň üçin şol döwürde dine basgylar sebäpli däl, güýçli düşünje akymlarynyň bolmazlygyda, atesitleriň ideýa derejesiniň pes ýagdaýda galmagyna getiripdir.

Käbir kişiler hiç bir ýagdaýda materialistik düşünjä eýe bolmadyk Ibn Sina (980-1037), Faraby (870-950), al-Horezmi (857-nji ýylda ar.çykan), Biruny, Ibn Rošt (1126-1198) ýaly filosoflaryň ideýalaryny, bularyň hekimlik, geografiýa, himiýa ýaly pozitiw ylymlar boýunça ýazan traktatlaryny bilkastlaýyn diniň garşysyna ýazyлан zatlar görkezmäge synanyşýar. Şeýle-de bolsa, şu we şuňa meňzeş akyldarlaryň dine duşmançylyk etmeleri beýle-de dursun, gaýtam olar diniň filosofiki esaslaryny öňe çykarmaga jan eden alymlar bolupdyr. Bir söz bilen aýdanda bular yslam medeniýetini ýáýmak we ajaýyp medeniýet gurmak üçin jan aýaman işläpdirlər. Olaryň beýleki alymlardan (teologlar, hukukçular, mistikler we ş.m.) tapawutly ideýalarynyň bolmagy dinden daşlaşandyklarynyň dälde, tersine yslam medeniýetindäki köp öwüşginliliğiň, ideýa geçirimliliğiň we pozitiw ylymlara berlen ähmiýetiň subutnamasydyr. Galyberse-de, dini ylymlar bilenem, pozitiw ylym şahamçalary bilenem gyzyklanýan musulmanlar alyp barýan işleriniň diniň bir emridigini beýan edipdirler. Bu ýagdaý geçmişde bolşy ýaly, häzirki wagtda-da örän köp sanly alymlaryň ylym bilen diniň arasında terslik görmeýändigini açyk-aýdyň görkezýär.

XVII asyrda amala aşan Renessans bilen birlikde täze düşünje ýüze çykypdyr. Akyla agram berýänçileriň agalyk süren bu täze döwründe käbir ýerlerde diňe diňe tebigat ylymlarynyň däl, dini hakykatlaryň-da akyla esaslandyrylan kesgitlemesini, ynanjy giñeldipdir. Ýöne bu kesgitlemäniň ýaýylagy uzaga çekmändir, akyl bilen metafizikanyň gurlup biljek ynanjyna çynlakaý tankytka getirilipdir. Bu tankytlar köplenç maddaçylardan (materialistlerden) çykyşy ýaly, dinde akyldan zyýada ynanja ähmiýet beren käbir dindar adamlardan-da

çykypdyr. XVIII asyr bilen birlikde Aýdyňlanma döwri başlapdyr, bu çarçuwada metafizika garşy sistemalaýyn şübhेचilik döräpdir.

Häzirki döwürde käbir gatlaklar geçmişde görlien buthananyň islegine görä açyklama we praktikalaryny ateizme we materializme basgañçak hökmünde ulanypdyr, dine we Taňry ynanjyna garşy bilen ýigrenji körükläpdirlər. Yöne ideýa derejesinde diňe bir filosofik saýlaw meselesi bolan ateizmiň soňky döwürde syýasatyň guralyna öwrülmegi we käbir ideologiýalara esas edilmegi-de, adamzady aýry bir heläkçilige iteripdir, bisowatlykdan gözbaş alýan dini fanatizmiň döreden heläkçiliklerinden has çökder zorluk-sütemlere we ezýetlere şert döredipdir.

Ateizm XIX asyrdan başlap, täze öwüşgine eýe bolupdyr. Käbir gatlaklar ylmy işleri diniň garşysyna gönükdiripdir, pozitiw ylymlardaky dürli derňewler we gipotezalar dini ynançlary çüýretme maksady bilen ulylyp başlanypdyr. Aýratyn hem soňky döwürde Günbatarda adam azatlygy bilen Taňry eradasynyň (buthana doktrinalary) arasynda düýpli gorp emele gelipdir we adamlar bu iki gapma-garşylykly tarapyň birini saýlap alypdyr. Şol döwür Taňry problemasy ateistleriň pikiriçe, ynsanyň özüne ýat bolmagy we azatlygyny ýitirmegi tarapyndan-da esasy bir mesepe bolup gözügipdir.[5]

Artur Šopengauer (1788-1860), Awgusto Kant (1798-1857), Feýerbah (1804-1872), Karl Marks (1818-1883), Fridrih Nişse (1844-1900), Zigmund Freýd (1856-1939), Sartr (1905-1980) we Auer (1910-1989) ýaly filosoflar ýaşan döwürlerde ateizmiň öñbaşçylary bolupdyr. Bu döwürde, umuman, ähli dinler, esasan bolsa, hristianlyk dürli görnüşlerde tankytlanyp, inkär edilipdir.

Soňky döwürde materializm dürli şekillerde goralyypdyr. Materializmiň tassyklamalary, esasan jem marksistik gatlakarda täzelenipdir we ylmy ateizm donuna bürendirilipdir. Yene bu döwürde Kantasyň pozitiwizmi we beýleki pozitiwistik akymlar-da ynançszlyk adyna aktiw rol oýnapdyrlar. Bu akymlaryň iň täsirli ýaragy-da pozitiw ylymlar (dogrusy ylmy gipotezalar) bolupdyr. Şeýle ýagny:

XVIII asyryň soňlary bilen XIX asyryň ortalaryndan başlap, dürli ýollaryň üstünden ylym bilen diniň arasynda emeli gapma-garşylyk döredilipdir we ylmyň hatyrasyna dilujundaky bu gapma-garşylyk mydama täzelenip durupdyr. Ylmyn absolýutlygyna ynanýan, şeýlelikde, ylymdan ugur alyp, dini tankytlaýan we inkär edýän ateist akyldarlar zamanamyzda öz pikirlerine görä, ylmyň daşynda bolan her hili ynanjyň, nyrh kesmegiň we garaýşyňda mundan beýlæk bir gyra zyñylmagyny isläpdirler. Häzirki wagtda dini inkär edýänleriň pikiriçe, öñe surlen we bir gipoteza häsiýetinde bolan käbir tassyklamalar göýä doğrulanın, düzeldilen kömekçi kanunlar ýaly kabul edilipdir. Hatda, käbir töwereklerde bu tassyklamalar bir ideologiyá dogmasы ýagdaýna getirilipdir, jedelleşilmegine we tankytlanymagyna-da pursat berilmändir. Taňry ynanjy we din hadysasy ýalňyş (emeli) hökmünde kabul edilipdir, by ynanja düşünmegiň deregne diňe onuň näme üçin we nähili bar bolýandygyna degişli düşündirişlere başlamaga yüzlenilipdir. Yönekeýleşdiriji pozisiýa bilen bu ynançlar pozitiwistik prinsip ýa-da öňünden kabul edilen hereket bilen düşündirilmäge çalşylypdyr.

Soňky döwürde ylma esaslanyp, dini inkär edýän akyldarlar äleme ylmy çarçuwada çemeleşmegi, analiz etmegi we düşündirmegi maksat edinipdirler we dünýäde bolup geçýän her bir zadyň pozitiw ylym bilen düşündirilmeginiň gerekdigini öñe sürüpdirler. Munuň bilen birlikde-de, diniň şular ýaly düşünjä garşy gidýändigi baradaky toslamany ýaýmaga çalşypdyrlar.

Diniň pozitiw ylma garşy çykýandygyny aýdýanlar adamlaryň gözünü baglamak üçin älem we ýasaýyş baradaky wahyý çeşmeli düşündirişleri bilgesleýin ýoýup görkezipdirler. Hatda, olartň gün tertibine getirilmegini, goralmagyny ylym meýdanlarynda jedelleşimesini-de gadagan edipdirler.

Meseläniň has gowy düşünilmesi üçin käbir akyldarlaryň tassyklamalaryny getirmegi peýdaly görýärin. Yöne işimiziň soňky bölmelerinde gürrüni edilýän ideýalary has giňişleýin, detally ele alyp çekisjekdigimiz üçin, bu ýerde olara gysgaça kesgitlemeler bermek arkaly düşündirmek bilen çäklenmekçi.

Soňky döwürde Augusto Kant ewolýusion garaýş bilen «uç hal

kanuny» diýilýän metodu ulanypdyr, taryhy özüce teologik, metafizik we pozitiwistik bolmak bilen üç döwre bölüp, adamzadyň ösüşini düşündirmek isläpdir. Adamzadyň bu günüki ýagdaýyny-da bu taryhy ewolýusiýanyň, ösüsüň netijesi hökmünde görüpdir. Kentyň pikiriçe, adam soňky döwürde ylym arkaly kämille geýetip, dini bie gyra taşlamalymış. Yöne Kant entek öz durmuşynda ideýalaryna özi bulaşypdyr we baglanyşyksyz, üzlem-saplam gatnaşyklary, hereketleri goýberipdir.

Bu gün hiç hili güýji ýok bu tassyklama gynansak-da, käbirleri tarapyndan häzirem hakykat hasaplanýar we soragsyz-idegsiz kabul edilýär. Şeýle-de bolsa, Taňry ynanjynyň ähli güýji bilen dik durmagy we hemme zada garamazdan, dünýäniň çar künjünde dini ynançlaryň ýasaýsyny dowam etdirmegi Kentyň ideýalarynyň ýalňyşdygyny aç-açan subut etdi.

Adam bar bolan ilkinji gününde-de, häzir bar bolan ähli aýratynlyklary bilen birlikde üpjün edilendir we özüne ähli ukyplar berlendir. Sonuň üçin barlygynyň ilkinji ýyllarynda ol ýonekeý bir janly barlyk ýa-da haýwanpisint jandar däldir. Şeýle bolmanlygy-da, Taňra ynansyn ýa-da ynanmasyn, örän köp alymlaryň aýdyp geçen zadydyr.

Ýagdaý şeýle bolýan bolsa, käbir pozitiwistleriň orta çykybam «ynsanyn tebigaty başlangyçda beýledi, has soňra şeýle ösüşler boldy we häzir şeýleräk görnüşe geldi» diýmeleri örän gülkünç görünýär. Ol turuwbaşdan pikirlenme, hereket etme we naharlanma, özüne seretme güýjüne eýedir. Elbetde, ol şol günden bări özünü we älemi ýaradan Ýaradyjyny gözländir. Taňrynyň ägirt güýjuniň öñünde Oňa haýran galandyr we şükür edendir. Bu ynanç we haýranlyk bütin tersa düşünjelere garamazdan, häzirem dowam edýär. Geljekde-de şeýle bolar.

Ewolýusiýa düşünjesine gol ýapýanlaryň güwä geçisi ýaly wagtyň geçmegi bilen üýtgeýän (ösýän) zat ynsanyň tebigaty we ynanjy bolman, dünýä bilen ilteşikli tejribeleri we maglumatlarydyr. Şol sanda munuň soňy ýok. Her gün orta täze çykýar we her wagtda täze zatlar oýlanyp tapylýar. Yöne üýtgeýän zatlaryň ýanynda üýtgewsiz gymmatlyklaram bar. Bularyň arasynda-da etiki-estetiki we dini gymmatlyklar bar. Aýratynam bular ynsan tebigatynyň aýrylmaz aýratynlygydyr. Netijede, ynsana we Taňry

ynanjyna düýne ýa-da bu güne görä baha bermek ýa-da geljekde başga hili boljagyny çaklamak şowsuzlyga uçradýan ýagdaýdyr. Soňky döwrüň iň meşhur ateistleriniň arasynda Feýerbah we Karl Marks bar. Taňry ynanjyny antropologik metod arkaly düşündirmäge synanşan Feýerbah «The Essence of Christianity» atly eserinde ateizmi «hakyky gumanizm» hökmünde kesgitläpdir. Taňry düşünjesiniň-de ynsan akylynyň öz tebigatyny daşary ýaňzytmagyň netijesi bolýandygyny aýdypdyr. Onuň pikiriçe, ynsanyň Taňrynyň barlygyna ynanmagy bir manyda öz şahsyétini ýalanlamagy, özüne ýat bolmagy we garyplاشmagyndan başga zat dälmiş.[6] Feýerbahyň ideýalary ýaşan döwründe örän täsirli bolupdyr, Mark we Freýd başlyklaýyn örän köp akyldara čuňňur täsirini ýetiripdir.

Marks bolsa XIX asyryň Ýewropasynda burjuaziýa we kapitalizmiň agalyk sürýän jemgyýetinde diniň rolunuň açyp görkezýär. Marksyň pikiriçe, şeýle jemgyýetde din (buthana) ynsany täsirsiz hala getirip, hemme zada razy bolar ýaly edýär. Şonuň üçin Marksyň pikiriçe, sosializm gurulmaly.[7] Diňe şeýdip sosial we syýasy taýdan adamlaryň azatlygy gazanylmalý, şonuň üçin din duýgusynyň emele gelýän çeşmeleri-de guradylmaga degişli.[8] Marksyň ideýalary-da asyrymyzda čuňňur täsirler oýandyrypdyr, örän köp adamý yzyndan süýräpdir. Yöne syýasy we sosial gurluşyň üýtgemegi bilen birlikde, Marksyň ideýalarynyň-da praktikada artykmaç agyrlygy galmadý. Soňky döwürde ateizmiň beýleki öňbaşçysy Freýd bolsa, ynsandaky Taňry ynanjyny psihologik derňewler, seljermeler arkaly düşündirmäge synanşypdyr, din duýgusyny adamzadyň iň köne, iň güýcli we iň gutulgysyz arzuwy hökmünde baha beripdir. Bu duýgyny-da çagalyk ýalňyşlygy (hyýaly) hökmünde beýan edipdir. «The future of an Illusion» atly eserinde-de Taňry ynanjyny, çagadaky kaka hyýalynyň ulaldylan görnüşdäki ýüze çykmasý hökmünde öňe sürüüpdir.[9]

Beýleki bir ateiat Nişse bolsa, ynançszlyga tapawutly esas getiren aýratynlykda hrıstianlygyň Taňry düşünjesiji gazap bilen inkär edipdir. Taňry ynanjyny içine alýan ähli urp-adatlara, gymmatlyklara şübheçi garaýış döredip berýän Nişse Taňryny (Isany) ynanylmaga mynasyp barlyk hökmünde görmändir.

Dramatik stilde «Taňry (Isa) öldi. Ony biz öldürdük» diýen Nişse bu sözi bilen Taňry düşünjesiniň we bu düşünjäniň üstünde gurlan ähli ynançlaryň dolulygyna syrylyp-süpürilip bir gyra oklanmagyny arzuw edipsir we taňrysyz durmuşy maksat edinipdir.[10]

Soňky döwrüň iň meşhur ateistleriniň biri-de Žan Pol Sartrdyr. Ynsanyň azatlyga tussah bolýandygyny tassyklaýan Sartr Taňry ideýasynyň ynsanyň özünü taňrylaşdırma we özünü Taňry hökmünde görme arzuwynyň miwesidigine güwä geçipdir. Sartryň pikiriçe, barlygy özünden öň gelen ýeke-täk barlyk ynsandyr. Bu ynsan bar bolanyndan soňra özüji, tebigatyny we gymmatlyklaryny emele getirýär we özünü şeýle kesitleyär. Şonuň üçin Sartryň pikiriçe, ynsanyň azatlygy taýdan Taňrynyň bar bolmaga haky ýok. Taňry ýokdugy üçinem, her haýsy bir absolýut gymmatlykdan söz açmagyň mümkün däldigini aýdýan Sartr[11] bar boluşçylyk (eksiztensializm) akymynyň-da möhüm ateist filosoflarynyň biri bolupdyr.

Günbatarly akyldarlar hristian dünýäsinin krizisleri bilen orta çykan we Günbatar medeniýeti üçin belli bir karara, çözgüde gelip biljek tassyklamalarda bolupdyrlar. Munuň tersine muslimanlaryň ýasaýan sredasynda muňa meňzeş meseleleriň we garaýylaryň ýuze çykma ähtimaly ýok diýerlik derejede pes. Şonuň üçin bulary biri-birine garyşdyrmazlyk gerek. Ýöne bu ýerde gynandyryjy bie zat – Günbatar üçin ähmiyetli we düşünükli bolan bu düşünjeleriň beýleki medeniýetlere-de şeýle derejede aralaşdyrylmagy we kabul etdirilmäge çalşylmagydyr. Şeýle-de bolsa, her medeniýetiň özüne mahsus aýratynlyklary bilen birlikde, durmuşa bolan özboluşly garaýsy we beýleki medeniýetlerden aýran içki dinamikalary bardyr.

Ýokarda atlary agzalan akyldarlar asyrymyzda adamlaryň arasynda uly yzlar galdyrypdyrlar we ateizmiň öňbaşçylary bolupdyrlar. Ideýalary ýiti tankydy belliklere sezewar edilipdir. Bularyň düşünjeleriniň häzirem dowam edýändigini ýa-da täsirlidigi aýtmak kyn. Häzirki döwrüň adamlary geçmişe proporsional derejede örän parhly maglumatlara eýe. Şonuň üçin olar örän köp zady yzda galdyrdy. Şeýle-de,

dogrulygyndan şübhe duýulmaýan örän köp tassyklamanyň ýalňyş çykýandygyny tejribe görkezipdir, diňe öz bähbidine çapandygy aýdylýan inkär ediji we ýykyp-ýumrujy ideologiýalaryň nämelere getirendigini durmuş tejribesi aç-açan görkezipdir.

Adamzat bar bolan wagtynda we ýerinde düşünje we ynançlardaky dürli-dürlililer dowam edäýmeli zat. Geljekdäki bu ynançszlyk geljegin öz şertlerinde we öz çekişmeleriniň içinde täzeden şekillenip, barlygyny dowam etdirer. Ýöne gorlen zatlar ýakyň geçmişde bolşy ýaly, geljekde-de ateizm öz ýanynda ýlmy we gumanizmi ýarag hökmünde ulanyp bilmez. Çünkü her iki ugurda-da ynsan örän çynlakaý terslikleri, bidüzgünçilikleri we aja-ajy ýatlamalary başdan geçiripdir.

Terjime eden: Seýitnazar ÄRNAZAROW.

[1] Fridrih Albert Lang «Materializmiň taryhy we häzirki düşünjesiniň (manysynyň) taryhy». Terjime eden Ahmet Arslan. Izmir 1982, sah 1-29;

[2] Piter Geach «The Meaning of God», Religion and Philosophy, ed. Martin Warner, Cambridge 1922, sah 85-88;

[3] Abdyrahman Bedewi «Min Tarihil-Ilhad fil-islam», Beýrut 1980, sah 26-28, Nejip Taýlan «Yslam düşünjesinde din filosofiýalary», Stambul 1994, sah 57-63;

[4] Giňişleýin maglumat üçin seret: Taýlan. Görkezilen eser., sah 63-74;

[5] Patrik Masterson «Atheism and Alienation» London 1971, sah 1;

[6] Ludwig Feurbach «The Essence of Christianity». İñlisçä terjime eden: Marian Ewans. London 1843, sah 5-30;

[7] Marksyň ideýalarynyň filosofik tarapy bolmak bilen birlikde, has artykmaç ykdysady, syýasy we taryhy ölçegleri bilen öñ hatara çykýar. Proletariat häkimligini maksat edinýän Marksyň pikiriçe, her haýay bir döwürde her haýsy bir jemgyyetiň önum gurallarynyň aracylygy bilen ýeten ösus derejesi synplaryň formasiýasyny kesgitleyär. Bu-da şahsyétleriň biri-biri bilen gurjal baglanychklaryny kesgitleyär. Ýokary gurluş diýilýän ideologiýa, din,

filosofiýa, sungat, ahlak we hukuk sistemalary-a bu esasa emele gelýär. Marks üçin jemgyýet garayşyndan iñ ähmiýetli bolan zat ýasaýýş güýjüni nähili şekilde dowam etdirjegiidir. Bu-da adamlaryň tebigat bilen biri-birleri bilen gatnaşyklarynyň esasyny düzýär. Öndüriji güýçleri, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny belläpdir. Öndüriji güýçleriniň üýtgemegi adamlaryň ýasaýýş şekillerini we şahsyýetleriň biri-birine bilen bolan gatnaşyk şekilleriniň üýtgemegi bilen netijelenmeli. Mundan synplaryň guramalanma şekilleri-de täsirlenmelidir. Öndüriji güýçleri-de jemgyýetiň doly özünde däl-de, bir böleginiň elinde bolandygy üçin synp peýdalarynyň konflikti gutulgysyzdyr. Dogrusy, Marskyň pikiriçe, dünýä taryhy-da syýasy konflikleriň taryhyndan ybarat. Bu ýagdaýyň rewolýusiýa, ýagny kommunizme çenli dowam etmegi tebigydyr. Yöne hiç bir synp öndüriji güýçlerini elinden aňsatlyk bilen gidermeyär. Şonuň üçin kommunizmiň gurulmagynyň ýeke-täk ýoly bar, olam – sistemanыň güýç ulanyp ýykylmagydyr. Giňişleýin ýykylmagydyr.

[8] Hans Küng «*Does God Exist?*», London 1991, sah 229, Sidney Hook, *From Hegel to Marx*, USA 1962, sah 17-18;

[9] Sigmund Freud «*The Future of a Illusion*», Iňlisçä terjime eden: W.D.Roson-Scott, London 1934, sah 39-55;

[10] James Collins «*God In Modern Philosophy*», London 1960, sah 263;

[11] Jean-Paul Sartre «*Existentialism and Human Emotions*», Inkis diline terjime eden B.Frechman, New York 1957, sah 15. Edebi makalalar